

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 214–222

doi 10.15421/26190216

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:930.1](477.630) «18/19»

Історія Катеринослава в історіографії XIX – початку XX століття

О. І. Журба

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0002–7800–0743

ResearcherID: G-1297–2019

zhurba.oi@i.ua

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
Україна, 49010*

Анотація. Метою статті стало представлення генези та динаміки вивчення історії Катеринослава в працях місцевих істориків XIX – початку XX ст. Використання методів історіографічного аналізу і синтезу дозволило виявити стан розробки питання в історичній літературі та реалізувати поставлену мету. Основним результатом стало створення періодизації регіонального історіографічного освоєння проблеми. Цей процес запропоновано поділити на три етапи. Критеріями їхнього виокремлення стали організаційні, кадрові, стильові та проблемно-тематичні параметри. На основі текстів архієпископа Гавриїла (Розанова), єпископа Феодосія (Макаревського), «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» Д. І. Яворницького проаналізований процес формуванні і зміни проблематики досліджень урбанізаційних процесів у регіоні, види та інформаційний потенціал їхньої джерельної бази. Визначено значення наукового освоєння історіографічної традиції для формування сучасних концептуальних підходів у вивченні

історії урбанізаційних процесів в Південній Україні в цілому. *Наукова новизна* визначена також тим, що з історіографічних та соціологічних позицій піддане критиці таке історіографічне явище, як «козацька урбаністика». Прихильники концепції «козацького містобудування» представляють козацтво творцем міського середовища, починаючи з XVI ст., ігнорують або суттєво нівелюють значення і роль імперської влади у генеруванні модерного міського простору. Зазначено, що саме історики XIX – початку XX ст. поклали початок вивченню історії козацьких поселень, формуванню джерельної бази вивчення їхньої історії, встановили генетичний зв'язок між козацькими поселеннями та заснуванням Катеринослава, ними була документально підтверджена вирішальна роль імперської влади в заснуванні на місці традиційних козацько-селянських поселень правильно організованого, модерного міста. У висновках підкреслено, що протягом XIX – початку XX ст. склався наблизений до ідеального консенсус стосовно основних параметрів регіональної історичної пам'яті між її ключовими акторами (владою, суспільною думкою, професійним історичним середовищем та повсякденними історичними уявленнями обивателів). В його основі були здобуті істориками, популяризовані на владному, аматорському та журналістському рівні і вкорінені в суспільні меморіальні практики знання/уявлення про народження Катеринослава в 1787 р. як результату козацького заселення краю та імперських ініціатив і організаційних зусиль у створенні мережі населених пунктів міського типу. *Тун статті* – аналітична.

Ключові слова: історіографічний процес, Південна Україна, Катеринослав, «козацький урбогенез», історична пам'ять, імперська влада.

Надійшла до редколегії 21.07.2019

Прорецензована 12.10.2019

Рекомендована до друку 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 214–222

doi 10.15421/26190216

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:930.1](477.630) «18/19»

История Екатеринослава в историографии XIX – начала XX века

О. И. Журба

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0002–7800–0743

ResearcherID: G-1297–2019

zhurba.oi@i.ua

*Днепропетровский национальный университет
имени Олеси Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днепро,
Украина, 49010*

Аннотация. *Целью статьи стало представление генезиса и динамики изучения истории Екатеринослава в трудах местных историков XIX – начала XX в. Использование методов историографического анализа и синтеза позволило выявить состояние разработки вопроса в исторической литературе и реализовать поставленную цель. Основным результатом стало создание периодизации регионального историографического освоения проблемы. Этот процесс предложено разделить на три этапа. Критериями их выделения явились организационные, кадровые, стилевые и проблемно-тематические параметры. На основе текстов архиепископа Гавриила (Розанова), епископа Феодосия (Макаревского), «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии», Д. И. Яворницкого проанализирован процесс формирования и изменения проблематики исследований урбанизационных процессов в регионе, виды и информационный потенциал их источников ной базы. Определено значение научного освоения историографической традиции для формирования современных концептуальных подходов в изучении истории урбанизационных процессов в Южной Украине*

в целом. *Научная новизна* определена также тем, что с историографических и социологических позиций подвергнуто критике такое историографическое явление, как «казацкая урбанистика». Творцы и сторонники концепции «казацкого градостроения» пытаются представить казачество создателем городской среды, начиная с XVI в., игнорируют или существенно нивелируют значение и роль имперской власти в генерировании современного городского пространства. Отмечено, что именно историки XIX – начала XX в. положили начало изучению истории казацких поселений, формированию источниковой базы подобных исследований. Они установили генетическую связь между казацкими поселениями и образованием Екатеринослава, ими была документально подтверждена решающая роль имперской власти в основании на месте традиционных казацко-крестьянских поселений правильно организованного, современного города. В *выводах* подчеркнуто, что в конце XIX – начале XX вв. сложился приближенный к идеальному консенсус относительно основных параметров региональной исторической памяти между ее ключевыми актерами (властью, общественным мнением, профессиональным исторической средой и повседневными историческими представлениями обывателей). В его основе были полученные историками, популяризируемые на властном, любительском и журналистском уровне, укоренившиеся в общественные мемориальные практики знания / представления о рождении Екатеринослава в 1787 г. как результата казацкого заселения края и имперских инициатив и организационных усилий в создании сети населенных пунктов городского типа. *Тип статьи* – аналитический.

Ключевые слова: историографический процесс, Южная Украина, Екатеринослав, «казацкий урбогенез», историческая память, имперская власть.

Поступила в редколлегию 21.07.2019

Прорецензирована 12.10.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 214–222

doi 10.15421/26190216

<http://www.uha.dp.ua>

LC 508–508.95

The history of Katerynoslav in historiography of the nineteenth and early twentieth centuries

O. I. Zhurba

Doctor of Historical Sciences, Professor

ORCID: 0000–0002–7800–0743

ResearcherID: G-1297–2019

zhurba.oi@i.ua

*Oles Honchar Dnipro National University,
 72 Haharin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The aim* of the article was to present the genesis and dynamics of the study of the history of Yekaterinoslav in the writings of local historians of the 19th and early 20th centuries. Using *the methods of historiographic analysis and synthesis* made it possible to identify the state of development of the issue in the historical literature and realize the goal. *The main result* was the creation of a periodization of regional historiographical exploration of the problem. It is proposed to divide this process into three stages. The criteria for their selection were organizational, personnel, style and problem-thematic parameters. Based on the texts of Archbishop Gabriel (Rozanov), Bishop Feodosii (Makarevskyi), «Chronicle of the Katerynoslav Scientific Archival Commission», D. I. Yavornitskyi, the process of formation and change of research problems of urbanization processes in the region, types and information potential of their sources are analyzed Noah base. The value of the scientific development of the historiographic tradition for the formation of modern conceptual approaches to the study of the history of urbanization processes in southern Ukraine as

a whole is determined. *Scientific novelty* is also determined by the fact that historiographic and sociological positions criticized such a historiographic phenomenon as «Cossack urbanism». The creators and supporters of the concept of «Cossack urban development» have been trying to imagine the Cossacks as the creator of the urban environment since the 16th century, they ignore or significantly level the importance and role of imperial power in the generation of modern urban space. It is noted that it is the historians of the XIX – early XX centuries. laid the foundation for the study of the history of Cossack settlements, the formation of a source base for such studies. They established a genetic link between Cossack settlements and the formation of Katerynoslav, they have documented the decisive role of imperial power in establishing a properly organized, modern city on the site of the traditional Cossack-peasant settlements. *The conclusions* emphasized that in the late XIX –early XX centuries an ideal consensus was formed regarding the main parameters of the regional historical memory between its key actors (power, public opinion, professional historical environment and everyday historical representations of ordinary people). It was based on the results obtained by historians, popularized at the power, amateur and journalistic levels, rooted in public memorial practices of knowledge / perception of the birth of Katerynoslav in 1787 as a result of Cossack settlement of the region and imperial initiatives and organizational efforts to create a network of urban settlements. *The type of article* is analytical.

Key words: Historiographical process; South Ukraine; Katerynoslav; «Cossack urbogenesis»; Historical memory; Imperial power.

Received 21.07.2019

Reviewed 12.10.2019

Accepted 26.12.2019

Проблеми урбанізації в сучасній гуманітаристиці посідають досить помітне місце (Иггерс, Ван, 2012; «Живучи в модерному місті», 2016; Микроурбанизм... 2014; Особистість і соціальні інститути..., 2018; Кучерявий, 2001; Портнова, 2008; Константинова, 2010). З позицій соціологічної науки це є певною реакцією на глобальні соціально-демографічні зміни другої половини XX – початку XXI ст. За цей час на планеті швидко, за життя одного покоління за рахунок масового перетоків населення до міст, сільські мешканці перетворилися на абсолютну меншість, що ставало суттєвим викликом і для історичної науки, впливало на її проблематику, підходи, кадровий потенціал (Уваров, 2015, с. 45). Ці динамічні зміни створили загрозу існуванню патріархальних форм життя та традиційної культури, архаїчний народницький ідеології, яка втрачає соціальну опору та предмет замилювання, апелюючи до категорій і цінностей ідеологічного етнонаціонального мейнстріму столітньої давнини.

Перед учоращими селяни й мешканцями передмість, які намагаються вписатися до міського простору, постають не лише проблеми освоєння і засвоєння чужого їм способу життя, але й завдання адаптації свого світосприйняття, форм мислення, соціальної поведінки та історичної пам'яті до відповідних структур постіндустріального міського середовища.

Якщо взяти до уваги ці науково-соціологічні екскурси стосовно нашої дніпровської/дніпропетровської **регіональної історіографії**, в тому числі її урбаністичної складової, то це разом з антиімперським та антиросійським пафосом сучасної історичної політики значною мірою пояснює феномен спалаху такого оксюморонного історіографічного явища, якому можна було б запропонувати визначення «козацька урбаністика», предметом якої став «козацький урбогенез». Прикметно, що його концептуалізація відбулася в текстах фахівців, для яких урбанізаційні процеси знаходяться далеко за межами їхніх наукових інтересів і компетенції. Наприклад, на думку археолога проф. І. Ф. Ковальової, саме археологічні знахідки, насамперед нумізматичний матеріал від початку XVI ст., засвідчують безперервність та лінійність урбанізаційного процесу в регіоні: «...сьогодні достатньо переконливо виглядає схема: козацьке містечко Самарь – Богородицька фортеця з посадом... – Катеринослав Кільченський – Катеринослав правобережний – Дніпропетровськ – Дніпро» (Ковальова, 2017, с. 29). Авторитетний фахівець з історії українського національного руху другої половини XIX-початку XX ст. проф. С. І. Світленко, спираючись на сміливі висновки археологів, підвів своєрідний під-

сумок пошукам початків історії Катеринослава, задавнюючи його історію більш ніж на 250 років: «...перший, пізньосередньовічний, етап урбогенезу міста Дніпра є підстави пов'язувати з українським козацьким містечком Стара Самарь, яке вже в XVI ст. являло собою пізньосередньовічний населений пункт зі своєю адміністрацією, соціально-економічним та духовним життям. З точки зору відліку літочислення містечка взято 1524 р. на основі чітко датованої товарної пломби...». Звернувши особливу увагу на те, що автор спеціально наголошував на громадській актуальності обґрунтування «козацьких витоків» сучасного мегаполіса: «...передаткування міста Дніпра має не тільки наукове, а й суспільно-політичне значення, оскільки утверджує думку про його українські козацькі витoki, спростовує історичні міфологеми про «культурно-цивілізаційні місії» інших народів-націй у нашому краї» (Світленко, 2017, с. 36).

Безумовно, такі історіографічні новації заслуговують на окремий критичний розгляд насамперед як специфічне явище регіональної історичної культури та суспільного життя (Журба, 2016, с. 163–173), але її професійні набутки залишаються осторонь сучасних підходів в галузі історичної урбаністики. Не в останнє це трапляється й тому, що історіографічна традиція оцінюється тут здебільшого крізь призму констатації «ігнорування та нерозуміння» попередниками вирішальної ролі козацтва у створенні та розвитку модерного міського середовища.

Діапазон такого «історіографічного аналізу» надзвичайно широкий – від відвертого ідеологічного доносу в рецензії В. А. Брехуненка (Брехуненко, 2002; Чернов, 2010) на фундаментальну «Історію міста Дніпропетровська» за редакцією А. Г. Болєбруха (2002) до лагідної підміни предмету вивчення проблеми походження Катеринослава історією козацьких поселень, що розташовувалися на місці й навкруги сучасного мегаполісу, в колективній роботі дніпропетровських істориків (Репан, Старостін, Харлан, 2008).

Саме тому **метою статті** стала реконструкція процесу зародження професійних студій з історії Катеринослава, регіональної урбаністики як дослідницького напрямку, що заслуговує на особливу увагу. Розгляд цього питання уже ставав предметом вивчення в дисциплінарному історіографічному контексті (Швидько, 2000; Леонова, 2008; Леонова, 2010; Леонова, 2011; Журба, 2003; Журба, 2013; Кавун, 2001; Кавун, 2004).

Проте нині особливої актуальності набуває проблемно-історіографічний ракурс, тобто вивчення процесу становлення урбаністичної проблематики. Для цього перед тими, хто закладав традиції

регіонального історіописання, варто було б поставити цілу низку дослідницьких запитань, які зможуть не лише виявити їхні основні підходи, здобутки та обмеження, але й зрозуміти характер, обсяг і якість тих історіографічних параметрів, на які спираються і з якими ведуть дискусії сучасні історики Катеринослава–Дніпропетровська–Дніпра. Серед них: які ключові питання історії міста ставали предметом уваги істориків і як змінювалася їхня проблемна оптика, тобто якою була динаміка структури проблематизації теми походження і функціонування форм міського життя в регіоні; на які джерельні комплекси спиралися автори і як вони були організовані; як змінювався рівень професійної підготовки істориків і як відбувався процес вироблення і трансляції історичного знання в місті і про місто; до яких концептуальних здобутків дійшли дослідники; які проблеми ставали предметом дискусій, а вирішення яких намічалось на майбутнє; як освоєння історії Катеринослава виглядало в широкому контексті міських студій того часу.

Деякого уточнення потребують хронологічні межі предмету дослідження. Якщо старт процесу вивчення історії міста і, відповідно, формування **базису історіографічних джерел** не викликає сумнівів і пов'язаний із текстами і творчістю архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) кінця 20–30-х рр. XIX ст., то початок XX ст. у розробці цієї теми, на мій погляд, завершується капітальною працею Д. І. Яворницького 1937 р., що була оприлюднена лише за часів перебудови (Яворницький, 1989). Аргументом для цього став синтетичний характер монографії, де акумульований попередній історіографічний набуток: структура проблематизації теми, її джерельна база, методологічні уявлення щодо відмінності поселень міського і неміського типу, нарешті, заманіфестований консенсус професійної історіографії, суспільної думки і регіональної історичної пам'яті, основні елементи якого домінували аж до кінця XX ст.

Виклад основного матеріалу. В окресленому періоді досить чітко можна означити три історіографічні відрізки. Критеріями їхнього виділення є організаційні, кадрові, стильові та проблемно-тематичні параметри освоєння теми.

Перший з них – кінець 1820 – початок 1880-х рр. В організаційному і кадровому плані він був представлений керівниками Катеринославської єпархії Гавриїлом (В. Ф. Розанов, 1828–1837) та Феодосієм (О. Г. Макаревський, 1871–1885), які, маючи фундаментальну церковну освіту, не були професійними істориками і займалися історіописанням абсолютно факультативно, мобілізуючи на цю справу насамперед своїх безпосередніх підлеглих. Демографічні й соціально-культурні параметри

тодішнього Катеринослава не дозволили їм згуртувати навколо себе значуще коло аматорів місцевої історії, а тому ці постаті здавалися поодинокими, навіть випадковими фігурами культурного та інтелектуального ландшафту невеличкого провінційного губерньського міста.

Першим і на багато десятиліть єдиним текстом, спеціально присвяченим історії Катеринослава, став твір Гавриїла «Историческая записка о заложении в г. Екатеринославе соборного храма Преображения спасителя нашего; и о начале самого города Екатеринослава» (Одеса, 1846). Зазначу, що твір цей був написаний 1830 р., аж на шістнадцять років раніше від його публікації і знаменував початок повільного формування катеринославського історіографічного субрегіону (Журба, 2000; Кавун, 2010).

В історії Катеринослава у Гавриїла виділено такі сюжетні лінії:

1) закладання кафедрального собору 1787 р. Катериною II, реконструйована автором на підставі архівних та опублікованих джерел, інформації свідків події та за результатами, хай і примітивних, але перших археологічних розкопок. Представлення цієї події як символічного акту заснування міста помазаником божим;

2) закладання кафедрального собору 1830 р., організатором якої був сам архієпископ, та її символічний зв'язок із подією 1787 р.;

3) детальне представлення планів Катерини II зі створення нової імперської столиці, причому не лише за писемними джерелами, але й на підставі згадок старожилів та топографічного обстеження міста;

4) історія катеринославської єпархії та місцевих церков, серед чого особливо детально були задокументовані багаторічні спроби місцевих архієреїв побудувати кафедральний собор на місці храму, закладеному Катериною II.

Не зважаючи на те, що в тесті домінувала церковна проблематика, автор міцно пов'язував її з процесом формування міського середовища Катеринослава: «...связь бытия города с бытием Соборной церкви столь тесная, что помышляя о начале церкви, должно подумать о начале города и обратно» ([Гавриил], 1846, с. 33). Застосовуючи порівняльний метод, Гавриїл критично представляв ступінь реалізації планів Катерини II в галузі міської освіти, будівництва та архітектури на початку 1830-х рр. У додатках до книжки вперше була здійснена археографічна публікація з історії міста (9 архівних документів), присвячена, між іншим, не церковній історії, а катеринославській освіті та будівництву кінця XVIII ст.

Гавриїл, звісно, не приховував захоплення справами російських імператорів у справі заснуван-

ня та розвитку Катеринослава, але не були обійдені увагою й козацькі поселення, що існували тут до створення нового губерньського міста, а козацький період був представлений як органічна складова регіональної історії. Так, розповідаючи про вибір місця для закладки в 1787 р. Соборної церкви на високому правому березі Дніпра, автор зазначав, що звідти в ясну погоду можна побачити на лівому березі, окрім іншого, й «один уездный город, бувший прежде жилищем запорожцев, и монастырь, достопримечательный по своему началу, по происхождению и по дремучему лесу, среди которого был основан» ([Гавриил], 1846, с. 6). В цих об'єктах легко вгадуються Новомосковськ та козацький Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, історії якого архієпископ згодом присвятить окремих історичний нарис ([Гавриил], 1838). В першій історії Катеринослава Новий і Старий Кодакі названі «селениями», між якими повинна була розбудовуватися нова імперська столиця ([Гавриил], 1846, с. 9).

Гавриїл визнавав, що козацькі поселення існували до виникнення Катеринослава та імперських планів колонізації регіону. Причому він наголошував на територіальній, релігійній та демографічній тягlostі козацького поселення слободи Половиці та Катеринослава, органічно пов'язуючи козацький та імперських періоди в житті регіону. Емоційно й романтично оповідаючи про занепад міста після смерті Катерини II, Гавриїл писав: «Обманутый счастьем, лишенный пособий, он хотя и напрягал собственныя свои силы, чтобы достигнуть возможного совершенства, но успех был медлен. Ибо через тридцать лет и более едва мог он выйти из состояния *половицы* [курсив автора – О. Ж.], т. е. бедного сельца, называвшагося Половицею, которое находилось на месте нынешнего Катеринослава, прежде чем город сей был основан. Крайность тем более доказывается, что и церкви новой, как бы то ни было, жители не могли сами собою построить. В Половице находилась молитвенный только дом. Катеринослав в нем и славословил Господа» ([Гавриил], 1846, с. 17).

Окрім спеціальної роботи, перу Гавриїла належать ще декілька текстів, які поклали міцний фундамент дослідження історії козацтва в регіоні, хоча в них історія Катеринослава і не посідала помітного місця. Серед них оповідь народженого у Новому Кодакі запорожця Микити Коржа, в якій минуле цього козацького поселення ніяким чином не пов'язувалося із походженням губерньського міста і не відображувалося у свідомості запорозького старожила ([Гавриил], 1842; Журба, 2002).

Специфічною була репрезентація початкової історії Катеринослава в капітальній праці

єпископа Феодосія «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия» (1880). Вона полягала в тому, що цей текст представляв собою організований у хронологічній послідовності набір відібраних фрагментів документів з консисторського архіву, що висвітлював виключно становище парафій Катеринославської губернії кінця XVIII ст. В творі Феодосія проблемам початкової історії Катеринослава присвячений розділ під промовистою назвою «Слобода Половица – нынешний губернский город Катеринослав», де «древняя слобода» усвідомлювалася як «местность... с незапамятных времен для запорожского казачества... священная и благоговейная» (Макаревский, 1881, с. 148). Примітно, що в цьому розділі не йшлося про заснування губерньського міста Катериною II, але представлена задокументована історія десятків сіл і слобод, створених у козацьку добу (Новий і Старий Кодак, Стара Самара і Новоселиця тощо).

Таким чином, визначення важливої ролі козацького фактору в заселенні краю та створенні тут сіл і слобод стало одним зі здобутків перших, напів аматорських студій з історії міста. В обіг були введені значні масиви архівного матеріалу із місцевих, насамперед церковних архівів, створені перші синтетичні праці та археографічні публікації, що заклали міцну інформаційну базу для подальшого освоєння теми. Водночас була документально підтверджена вирішальна роль імперської влади в процесі заснування на місці традиційних козацько-селянських поселень правильно організованого, модерного міста. В орбіту уваги перших істориків Катеринослава потрапили, окрім церковної історії, питання міської освіти, церковної організації, містобудування та організації міського господарства.

Початок другого етапу в дослідженні історії Катеринослава визначається розгортанням потужних перетворень, пов'язаних як з промисловою модернізацією, що розпочалася з 1880-х рр., так і з її відповідним соціально-культурним супроводом. Старт цьому процесу, в ході якого сформувалися кадрові та інституційні передумови виникнення спочатку аматорського кола, а, починаючи з перелому XIX–XX ст., й цеху професійних істориків, надало створення в Катеринославі мережі приватної та громадської преси, на сторінках якої сюжети з історії місцевого краю займали невід'ємне місце. Особливе значення для формування історичної культури суспільства мали: випуск до 100-річчя міста першої, орієнтованої на широку публіку історичної газети «Екатеринославский губернский листок» (1887), створення поряд із широ-

кою мережею освітньо-культурних закладів і товариств, перших спеціалізованих історичних інституцій – Катеринославської вченої архівної комісії та Крайового історичного музею ім. О. Поля, випуск першого професійного періодичного видання місцевих істориків «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» (далі ЛЕУАК – О.Ж.).

Такі якісні зміни в кадровому, інституційному та інформаційному забезпеченні регіональних історичних студій призвели до відчутних зрушень у постановці і освоєнні нової проблематики, формах історіописання, обсягах, характеру і якості залучення джерельних масивів, до суттєвих змін у місцевому історіографічному ландшафті в цілому. Робота істориків набувала колективних форм, створюючи характерну для регіону професійну ієрархію та професійну комунікацію, що вписувалися як до загального імперського, так і до новонароджуваного українського історіографічного простору. Завершальною подією цього історіографічного періоду став випуск 1915 р. останнього з 10 томів ЛЕУАК, після чого результати роботи місцевих істориків, якщо і тривали, то залишалися не оприлюдненими.

Головними здобутками у вивченні міської історії стало докорінне оновлення її проблематики насамперед за рахунок рішучого порушення монополії церковної історії. Особливо це помітно з аналізу змісту ЛЕУАК («Летопись...», 1991). На її сторінках міська історія наповнювалася значним масивом живих біографічних матеріалів і розвідок про відомих діячів, були створені нариси і надруковані джерела з історії місцевої освіти, культури, науки, літератури, театру, архівної справи, місцевої історіографії, церкви, самоврядування. Тут були оприлюднені мемуари про Катеринослав, листування її діячів, великий масив документальних джерел з історії організації управління та судоустрою в краї, значне місце посідали описи архівосховищ Катеринослава та губернії.

Отже, можна констатувати суттєве розширення кола питань, які ставилися до минулого, якісне збільшення джерельного потенціалу вивчення міської історії, інституалізацію історичних досліджень, виникнення зрілої структури місцевої історичної культури (професійне історіописання; система популяризації та інструменталізації історичних знань, аматорських пошуків історичних джерел та їх інтерпретації; формування масових невідрефлексованих історичних уявлень). Розширення структури міської історії відбувалося органічно, розпочинаючи із засвоєння поверхового проблемно-тематичного репертуару, пов'язаного із найбільшими зовнішніми проявами бурхливого міського життя. Проте, складні і глибинні соціально-економічні, суспільно-

політичні, демографічні проблеми залишалися майже недоторканими. Не обійшлося тут і без уваги до козацької складової регіональної, в тому числі і міської, історії.

Важливо підкреслити, що протягом цього періоду потроху склався наблизений до ідеального консенсус стосовно основних параметрів регіональної історичної пам'яті між її ключовими акторами (владою, суспільною думкою, професійним історичним середовищем та повсякденними історичними уявленнями обивателів). В її основі були здобуті істориками, популяризовані на владному, аматорському та журналістському рівні і вкорінені в суспільні меморіальні практики знання/уявлення про народження Катеринослава як результату козацького заселення краю та вирішальної ролі імперських ініціатив і організаційних зусиль у створенні мережі населених пунктів міського типу. Водночас цілісного синтезу цих фрагментів міської історії довелося чекати ще декілька десятиліть.

На третьому етапі історія Катеринослава, як і регіональна історія взагалі, опинилися заручниками політичних катаклізмів, соціальних та культурно-освітніх експериментів воєнної, революційної, ранньої радянської доби. Це призвело до того, що суттєвих проривів у регіональній урбаністиці не трапилося. Унікальним винятком стала лише книжка Д. І. Яворницького, яка підвела підсумки та стала вершинним явищем у вивченні історії міста XIX – початку XX ст.

Надрукована 1989 р., через 52 роки після написання, з передмовою проф. М. Н. Ковальського книжка Д. І. Яворницького в прямому розумінні увібрала в себе основні інформаційні та концептуальні надбання всього попереднього історіографічного періоду. З 197 сторінок монографії – 165 присвячені кінцю XVIII – початку XIX ст., періоду добре освоєному в попередній традиції. Водночас не можна не помітити, що саме Д. І. Яворницькому належить включення до міського наративу нових проблемно-тематичних блоків: історія міської промисловості, залізничного транспорту, демографії, музейної справи, робітничого і революційного руху. Ці проблеми були лише пунктирно означені, але їх постановка передбачила основні напрямки міських студій аж до початку XXI ст.

Висновки. Незважаючи на незаперечний авторитет, навіть культ, Д. І. Яворницького серед місцевих істориків, їхня оцінка цієї праці академіка суттєво відрізняється від загального захоплення творчістю видатного історика Запорозької Січі. Це сталося тому, що Дмитро Іванович, спираючись на величезний обсяг джерел та праці попередників, вважав неможливим ігнорувати роль імперської влади в процесах урбанізації краю та створенні

Катеринослава. Сучасні автори таку позицію або повністю ігнорують (Світленко, 2017), або пояснюють її тиском тоталітарної влади, тим, що історик у 1937 р. «мав зважати на офіційну точку зору, яка вимагала змальовувати події української історії під оглядом постійного позитивного російського впливу» (Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 11). При цьому забувається про час написання праці, коли в сталінській трактовці історії відбувався процес жорсткої «деімперіалізації», а царська влада та правляча еліта загалом зазнавала нищівної критики і змальовувалися переважно чорними фарбами. А тому можна з великою вірогідністю припустити, що Д. І. Яворницький, який завершив свою історію

до 150-річчя заснування міста Катериною II, виступав тут зовсім не як історик-боєгуз, а як добросовісний фахівець. Здається, що така сміливість була пов'язана з уявленнями історика про професійну етику, а також тим, що він, пишучи великий текст фактично в шухляду, розраховував не на сучасників, а насамперед на вдячного, некон'юнктурного читача у майбутньому.

Придїляючи велику увагу козацьким поселенням і значній ролі козацтва в історії регіону, на початку книжки він все ж стверджував: «Город Екатеринослав – всецело творение князя

Г. А. Потемкина» (Яворницький, 1989, с. 15). Розмірковуючи над проблемою тягlostі нашої історії, не варто було б забувати і про це.

Бібліографічні посилання

[Гавриил]. 1846. *Историческая записка о zaloженнии в г. Екатеринославе соборного храма Преображения спасителя нашего; и о начале самого города Екатеринослава*. Одеса.

[Гавриил]. 1838. *Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре*. Одесса.

[Гавриил]. 1842. *Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа*. Одеса.

«Живучи в модерному місті». 2016. Київ : Дух і Літера.

«Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904–1915): бібліографічний довідник. 1991. Київ.

Брехуненко, В. А., 2002. Дніпропетровський СНІД (Синдром наукового імунodefіциту) [Рец. на кн. : Дніпропетровськ: віхи історії / за ред. А. Г. Болебруха. – Д. : 2002. – 256 с.]. *Український археографічний щорічник*. Вип. 7.

Журба, О. І., 2016. Історична культура Катеринослави та особливості формування історичної пам'яті регіону. *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 15.

Журба, О. І., 2013. Сто лет днепропетровскому «цеху историков». *Грані*. № 8.

Журба, О. І., 2002. «Устное повествование Н. Л. Коржа» в романтичному науковому дискурсі : нові підходи до проблеми авторства тексту. *Гуманітарний журнал*. № 2.

Журба, О. І., 2000. Перша історична та археографічна розвідка з історії міста Катеринослава. *Гуманітарний журнал*. № 3–4.

Журба, О. І., 2003. Перше історичне дослідження у Катеринославі : матеріали до історії формування субрегіонального історіографічного середовища. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII–XIX століття*. Запоріжжя : Тандем-У. Вип. 7.

Иггерс, Г., Ван, Э., 2012. *Глобальная история современной историографии*. М. : Конон+.

Кавун, М. Е., 2001. Два Катеринослави: до проблеми історичного континуїтету в розвитку міських поселень Півдня України XVIII – першої половини XIX ст. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*. Вип. 6.

Кавун, М. Е., 2010. Зародження історіографічних практик у ранньому Катеринославі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*. Вип. 18.

Кавун, М. Э., 2004. Война как фактор урбогенеза: опыт культурологического анализа феномена раннего Екатеринослава. *Гуманітарний журнал*. № 1–2.

Ковальова, І. Ф., 2017. До питання про час заснування містечка козацького Самарь. *Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ : Грані. Вип. 17.

Константинова, В. М., 2010. *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)*. Запоріжжя : АА Тандем.

Кучерявий, В. П., 2001. *Урбоекологія : підручник*. Львів : Світ.

Леонова, О. В., 2008. Історичні сюжети на сторінках довідково-статистичних видань Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*. Вип. 16.

Леонова, О. В., 2010. Особливості історіографічного процесу в Катеринославі у другій половині XIX – на початку XX століття. *Гуманітарний журнал*. № 3–4.

Леонова, О. В., 2011. Перший ювілей Катеринослава як історіографічне явище. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*. Вип. 8.

Макаревский Феодосий. 1881. *Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской губернии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия*. Екатеринослав (репринт: Днепропетровск : Днепрокнига, 2000).

Микроурбанизм. *Город в деталях*. 2014. Москва : НЛО.

Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві : місто Дніпро : монографія : в 2 томах. 2018. Дніпропетровськ : Лізунов-Прес.

Портнова, Т. В., 2008. *Миське середовище і модернізація : Катеринослав середини XIX – початку XX ст.* Дніпропетровськ : Інновація.

Репан, О., Старостін, В., Харлан, О., 2008. *Палімпсест. Коріння міста : поселення XVII–XVIII ст. в історії Дніпропетровська*. К. : Українські пропілеї.

Світленко, С. І., 2017. До проблеми літочислення міста Дніпро. *Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ : Грані. Вип. 17.

Уваров, П. Ю., 2015. *История, историки и историческая память во Франции. Уваров П. Ю. Между «ежами» и «лисами». Заметки об историках*. Москва : НЛЮ.

Чернов, Е. А., 2010. Открытое письмо доктору исторических наук Виктору Брехуненко. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Вип. 4.

Швидько, Г. К., 2000. Катеринославщина та її найвидатніші діячі духовного звання (XVIII–XIX ст.). *Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного описання Катеринославської губернії. Церкви і приходи прошедшого XVIII столетия*. Катеринослав, 1881 (репринт : Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2000).

Яворницький, Д. И., 1989. *История города Екатеринослава*. Дніпропетровськ : Промінь.

References

[Gavriil], 1846. *Istoricheskaya zapiska o zalozenii v g. Ekaterinoslave sobornogo hrana Preobrazheniya spasitelya nashogo; i o nachale samogo goroda Ekaterinoslava* [Historical note on the laying in the city of Yekaterinoslav of the cathedral church of the Transfiguration of our savior; and about the beginning of the city of Yekaterinoslav]. Odesa.

[Gavriil], 1838. *Istoricheskaya zapiska o Pustynno-Nikolaevskom Samarskom monastyre* [Historical note on the Desert Nikolaevsky Samara Monastery]. Odesa.

[Gavriil], 1842. *Ustnoe povestvovanie byvshego zaporozhca, zhitesya Ekaterinoslavskoy gubernii i uезда, seleniya Mihajlovki, Nikity Leont'evicha Korzha* []. Odesa.

«Zhivuchi v modernomu misti» [Oral narration of the former Cossack, a resident of the Yekaterinoslav province and county, the village of Mikhailovka, Nikita Leontyevich Korzh.]. (2016). Kyiv: Duh i Litera.

«Letopis' Ekaterinoslavskoy uchenoy arhivnoy komissii» (1904–1915): bibliografichnij dovidnik [«Chronicle of the Ekaterinoslav Scientific Archival Commission» (1904–1915): bibliographic reference]. 1991. Kyiv.

Brekhunenko, V. A., 2002. Dnipropetrovs'kij SNID (Sindrom naukovo imunodeficitu) [Dnipropetrovsk AIDS (Scientific Immunodeficiency Syndrome)] [Rec. na kn.: Dnipropetrovs'k: vihi istorii / za red. A. G. Bolebruha. – D.: 2002. – 256 s.]. *Ukrayins'kij arheografichnyj shchorichnyk*. Vyp.7. 413–431.

Zhurba, O. I., 2016. *Istorichna kul'tura Katerinoslavshchiny ta osoblyvosti formuvannya istorychnoi pam'yati regionu* [Historical culture of Ekaterinoslav region and features of formation of historical memory of the region]. *Harkivs'kij istoriografichnyj zbirnyk*. Vyp. 15. 163. – 173.

Zhurba, O. I., 2013. Sto let dnepropetrovskomu «cekhу istorikov» [One hundred years to the Dnepropetrovsk «workshop of historians»]. *Grani*. № 8 (100). 46–54.

Zhurba, O. I., 2002. «Ustnoe povestvovanie N. L. Korzha» v romantychnomu naukovomu dyskursi: novi pidhody do problemy avtorstva tekstu [«Oral narration of N. L. Korzh» in the romantic scientific discourse: new approaches to the problem of text authorship]. *Gumanitarnyj zhurnal*. № 2. 13–17.

Zhurba, O. I., 2000. Persha istorichna ta arheografichna rozvidka z istoriyi mista Katerynoslava [The first historical and archeographic exploration of the history of the city of Ekaterinoslav]. *Gumanitarnyj zhurnal*. № 3–4. 211–229.

Zhurba, O. I., 2003. Pershe istorichne doslidzhennya u Katerinoslavi: materialy do istoriyi formuvannya

subregional'nogo istoriografichnogo seredovyscha [The first historical study in Katerynoslav: materials on the history of the formation of the subregional historiographical environment]. *Zapysky naukovy-doslidnoyi laboratoriyi istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny ZDU. Pivdenna Ukrayina XVIII–XIX stolittya*. Zaporizhzhya: Tandem-U. Vyp. 7. 266–270.

Iggers, G., Wang, E., 2012. *Global'naya istoriya sovremennoy istoriografii* [The global history of modern historiography]. Moskva: Konon+.

Kavun, M. E. (2001). Dva Katerynoslavy: do problemy istorychnogo kontynuytetu v rozvytku mis'kyh poselen' Pivdnyia Ukrayiny XVIII – pershoyi polovyny XIX st. [Two Ekaterinoslavs: to the problem of historical continuity in the development of urban settlements in the South of Ukraine XVIII – first half of XIX century]. *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Seriya «Istoriya ta arheologiya»*. Vyp. 6. 147–153.

Kavun, M. E., 2010. Zarodzhennya istoriografichnyh praktyk u rann'omu Katerynoslavi [The origin of historiographical practices in early Ekaterinoslav]. *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Seriya «Istoriya ta arheologiya»*. Vyp. 18. 218–226.

Kavun, M. E., 2004. Vojna kak faktor urbogeneza: opyt kul'turologicheskogo analiza fenomena rannego Ekaterinoslava [War as a factor of urbogenesis: the experience of culturological analysis of the phenomenon of early Ekaterinoslav]. *Gumanitarnyj zhurnal*. № 1–2. 99–102.

Koval'ova, I. F., 2017. Do pytannya pro chas zasnuvannya mistechka kozac'kogo Samar' [On the question of the time of the founding of the Cossack town of Samara]. *Pridniprova: istoryko-kraeyeznavchi doslidzhennya*. Dnipropetrovs'k: Grani. Vyp.17. 28–35.

Konstantinova, V. M., 2010. *Urbanizaciya: pivdenoukrayins'kij vymir (1861–1904 roki)* [Urbanization: the South Ukrainian Dimension (1861–1904)]. Zaporizhzhya: AA Tandem.

Kucheryavyj, V. P., 2001. *Urboekologiya: pidruchnyk* [Urban ecology: a textbook]. L'viv: Svit.

Leonova, O. V., 2008. Istorychni syuzheti na storinkah dovidkovo-statystychnykh vydan' Katerynoslava drugoyi polovyny XIX – pochatku XX st. [Historical plots on the pages of reference and statistical publications of Ekaterinoslav in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Seriya: Istoriya ta arheologiya*. 2008. Vyp. 16. № 1. 228–235.

Leonova, O. V., 2010. Osoblyvosti istoriografichnogo procesu v Katerynoslavi u drugij polovyni XIX – na pochatku XX stolittya [Features of the historiographical process in Katerynoslav in the second half of the XIX – early XX century]. *Gumanitarnyj zhurnal*. № 3–4. 89–93.

Leonova, O. V., 2011. Pershyj yuvilej Katerynoslava yak istoriografichne yavyshe [The first anniversary of Ekaterinoslav as a historiographical phenomenon]. *Istoriya i kul'tura Prydniprov'ya: Nevidomi ta malovidomi storinky*. Dnipropetrovs'k. 2011. Vyp. 8. 193–201.

Makarevskij Feodosij, 1881. *Materialy dlya istoriko-statisticheskogo opisaniya Ekaterinoslavskoj gubernii. Cerkvi i prihody proshedshago XVIII stoletiya* [Materials for the historical and statistical description of the Ekaterinoslav province. Churches and parishes of the past XVIII century]. Ekaterinoslav (reprint: Dnepropetrovs'k. 2000).

Mikrourbanizm. Gorod v detalyah [Micro-urbanism. The city is in the details]. 2014. Moskva: NLO.

Osobystist' i social'ni instytuty v urbanizovanomu suspil'stvi: misto Dnipro: monografiya: v 2 tomah [Personality and social institutions in an urban society: the city of Dnipro]. 2018. Dnipro: Lizunov-Pres.

Portnova T. V. 2008. *Mis'ke seredovyshche i modernizaciya: Katerynoslav seredyny XIX – pochatku XX st.* [Urban environment and modernization: Ekaterinoslav mid-XIX – early XX centuries] Dnipropetrovs'k: Innovaciya, 2008.

Repan, O., Starostin, V., Harlan, O., 2008. *Palimpsest. Korinnya mista: poselennya XVII–XVIII st. v istoriyi*

Dnipropetrovs'ka [Palimpsest. The roots of the city: the settlement of the XVII–XVIII centuries in the history of Dnepropetrovsk]. Kyiv: Ukrayins'ki propileyi.

Svitlenko, S. I., (2017). Do problemy litchislennya mista Dnipro [To the problem of chronology of the city of Dnipro]. *Prydniprov'ya: istoryko-krajeznavchi doslidzhennya*. Dnipropetrovs'k: Grani. Vyp. 17. 36–52.

Uvarov P. Y., 2015. Istoriya, istoriki i istoricheskaya pamyat' vo Francii [History, historians and historical memory in France]. *Uvarov P. Y. Mezhdue «ezhami i lisami». Zametki ob istorikah* [Between the «hedgehogs» and «foxes» Notes on historians]. Moskva: NLO.

Chernov E. A., 2010. Otkrytoe pis'mo doktoru istoricheskikh nauk Viktoru Brekhunenko [Open letter to Doctor of Historical Sciences Viktor Brekhunenko]. *Dnipropetrovs'kij istoryko-arheografichnyj zbirnyk*. Dnipropetrovs'k: Lira. Vyp. 4. 86–102.

Shvyd'ko, G. K. 2000. Katerynoslavshchina ta ii najvydatnishi diyachi duhovnogo zvannya (XVIII–XIX st.) [Ekaterinoslavshchyna and its most prominent figures of spiritual rank (XVIII–XIX centuries)]. *Makarevskiy Feodosiy. Materialy dlya istoriko-statisticheskogo opisaniya Ekaterinoslavskoj gubernii. Cerkvi i prihody proshedshago XVIII stoletiya* [Materials for the historical and statistical description of the Ekaterinoslav province. Churches and parishes of the past XVIII century]. Ekaterinoslav (reprint: Dnipropetrovs'k: Dneprokniga, 2000). 3–28.

Yavornickij, D. I., 1989. *Istoriya goroda Ekaterinoslava* [History of the city of Yekaterinoslav]. Dnipropetrovs'k: Promin'.